

PALEO- AKTUEEL

ARCHEOLOGIE IN 1996

8

RuG

Auteursrechten voorbehouden

Copyright 1997, Vakgroep Archeologie, Rijksuniversiteit Groningen

Druk- en bindwerk: Universiteitsdrukkerij, RuG

Omslag: opgraving van het poortgebouw van het blokhuis te Stavoren, pp. 124-128

Omslagontwerp: J.M. Smit

Delen van deze uitgave mogen in andere publicaties worden overgenomen
mits zij van een duidelijke bronvermelding zijn voorzien

Inlichtingen: Vakgroep Archeologie, Poststraat 6, 9712 ER Groningen

ISBN 90 367 0632 7

PALEO-AKTUEEL

8

redactie

Mette Bierma

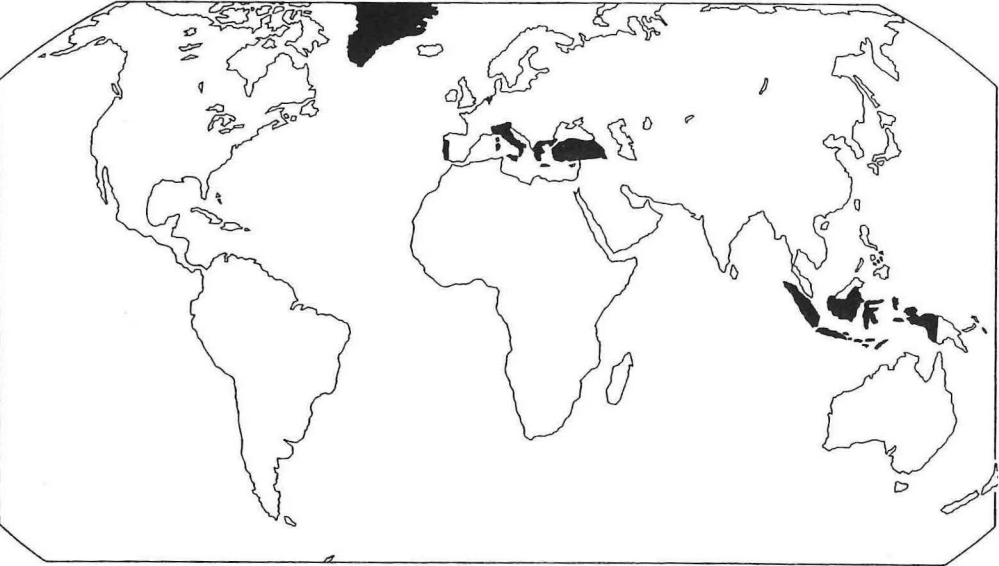
Jurjen M. Bos

Otto H. Harsema

Vakgroep Archeologie

Groningen, 1997

In deze aflevering: Griekenland, Groenland, Indonesië, Italië, Nederland, Portugal, Turkije.

In deze aflevering uit Noord-Nederland: 1. Delfzijl; 2. Lageland; 3. Haren; 4. Jelsum; 5. Wijnaldum; 6. Rewert; 7. Leeuwarden; 8. Stavoren; 9. Rijs; 10. Oldeholtwolde; 11. Anlo; 12. Gasteren; 13. Balloo; 14. Rolde; 15. Borger; 16. Darp; 17. Meppen.

INHOUD

L.J.M. VAN ES & K. WALCH Een vondst van reuzenhert bij Delfzijl (Gr.)	9
G.J. BARTSTRA Het Toaliaan	11
D. STAPERT & L. JOHANSEN Het <i>ANALITHIC</i> -project en de werktuigen van Oldeholtwolde (Fr.)	15
D. STAPERT & G.R. BOEKSCHOTEN Ruimtelijke patronen rondom de haard van Oldeholtwolde (Fr.)	20
L. JOHANSEN & D. STAPERT Vuurmakers uit paleo-Eskimonederzettingen in West-Groenland	24
M.J.L.Th. NIEKUS, J.P. DE ROEVER & J.L. SMIT Een vroeg-mesolithische nederzetting met tranchetbijlen bij Lageland (Gr.)	28
S. BOTTEMA & A. WALSWEEER De hazelaar, gesponsord door het klimaat of door de mens?	33
H. BUITENHUIS Asıklı Höyük: vroege domesticatie en veeteelt	38
J.N. LANTING & A.L. BRINDLEY Dateringen voor oorsprong en verspreiding van de Europese boomstamkano	43
J.N. LANTING Het zogenaamde hunebed van Rijs (Fr.)	47
A.L. BRINDLEY Het gebruik van megalietgraven in Noord-Nederland	51
A.D. NEVES ESPINHA Megalithische monumenten in Évora-Reguengos de Monsaraz (Port.)	55
F.A. VEENMAN Landevaluatie in de Pontijnse regio (Zuid-Latium, Italië), dateringsproblemen rond een bronstijd-akkerbouwfase	59
M. KLEIBRINK Weven voor de godin: een labyrint	63

M. ESSINK	
De vondstcontext van bronzen speerpunten, dolken, zwaarden, messen en hals- en armringen uit Noord-Nederland	68
M.J.M. DE WIT	
Een aantal bijzondere Drentse grafvondsten uit de vroege en midden-ijzertijd	71
W. PRUMMEL & M.C.V. VINK	
Dierenbotten uit Argos op het voormalige BAI in Groningen	74
E.J. DROST	
Nederzettingen en landschap in het stroomgebied van de Astura, Zuid-Latium, Italië	79
P.A.J. ATTEMA, A.J. NIJBOER & G.J.M. VAN OORTMERSSEN	
Romeinse kolonisatie ten zuiden van Rome (3), het aardewerkonderzoek	84
Y. DIJKSTRA, H.R. REINDERS, V. RONDIRI & Z. MALAKASIÓTI	
Van Duivelsberg tot Rode Rots: de survey van 1996 in de vlakte van Almiros (Griekenland)	89
H. WOLDRING, R.T.J. CAPPERS & H.R. REINDERS	
Veldwerk in de vlakte van Antiochië	93
S. BOTTEMA, A. SARPAKI, H.R. REINDERS & N. MACGILLAVRY	
Minoïsch Kreta en de uitbarsting van Santorini	97
J.M. BOS, J. SCHEFFER & J.H. ZWIER	
Een terpzool bij Rewert (gem. Littenseradiel, Fr.)	100
C. VERMEEREN & J. SCHELVIS	
Ondernemers in archeologie. Een factor van belang binnen het Nederlandse archeologische bestel	102
J.T. ZEILER	
Offers en slachtoffers. Faunaresten uit de Fortunatempel te Nijmegen (2e eeuw n.Chr.)	105
J.M. BOS & A.J. NIJBOER	
Koninklijke patronage: de edelsmid van Wijnaldum (Fr.)	108
A.J. NIJBOER & C. TULP	
De vloer van een smidse te Wijnaldum (Fr.)	111
D.A. GERRETS	
Waarom was de eigenaresse van de fibula van Wijnaldum een koningin?	115
H.A. GROENENDIJK, P.B. KOOI & M.J.L.Th. NIEKUS	
Een Olde Hof te Haren (Gr.)	118

A. JAGER	
Camminghaburg te Leeuwarden en Dekemastate te Jelsum (Fr.)	121
A. UFKES	
Het archeologisch onderzoek van het 'Blokhuys' te Stavoren, gem. Nijefurd (Fr.)	124
J.M. BOS & G.J. DE LANGEN	
Prospectie, tussen drijfzand en beleid: Stavoren (gem. Nijefurd, Fr.)	129

Voorwoord

Deze achtste aflevering van *Paleo-aktueel* geeft een eerste indruk van enige van de onderzoeksactiviteiten van de vakgroep Archeologie van de Rijksuniversiteit Groningen in 1996.

Een belangrijke gebeurtenis voor het onderzoek in dat jaar was ook de toewijzing van twee grote projecten door de Stichting voor Historische Wetenschappen van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Het Italische project hangt nauw samen met het werk dat door P.J.A. Attema en anderen in deze en eerdere *Paleo-aktueels* is beschreven. Dit onderzoek wordt samen met de Vrije Universiteit uitgevoerd. Het andere project, samen met de Universiteit van Amsterdam over de opkomst van het Friese koninkrijk, is voortgekomen uit de opgravingen in Wijnaldum, waarover eveneens uitvoerig is bericht.

In totaal zullen acht promotie-onderzoekers en twee post doc-onderzoekers de gelederen van de drie instituten komen versterken.

Paleo-aktueel houdt U op de hoogte.

HET GEBRUIK VAN MEGALIETGRAVEN IN NOORD-NEDERLAND

A.L. Brindley

Inleiding

Het gebruik van megalietgraven is vaak moeilijk te reconstrueren. Dat komt doordat de inhoud van deze graven gewoonlijk in het verleden verstoord is. Bovendien verdwijnt in ons gebied been volledig, als gevolg van de zure grond. Wat overblijft zijn kralen van verschillend materiaal, bijlen, vuurstenen voorwerpen en een grote hoeveelheid aardewerk. Mijn onderzoek daarnaar concentreerde zich aanvankelijk op datering en stijlanalyse, om een basis te krijgen voor onderzoek naar het gebruik van de hunebedden. Er zijn namelijk andere aspecten van dit aardewerk die aandacht verdienen:

- de grote variatie in typen en afmetingen;
- de grote hoeveelheid aardewerk;
- de verschillen in kwaliteit.

Variatie in typen en afmetingen (fig. 1)

Naast de hoeveelheid, is de gevarieerdheid van TRB-aardewerk het meest in het oog springende aspect. In hunebedden komen niet alleen vele verschillende typen voor, maar ook variëren potten van het zelfde type aanzienlijk in grootte. Dit doet vermoeden dat elk type een bepaalde functie had, dat de verschillende functies elkaar aanvulden, en dat potten in bepaalde combinaties werden gebruikt. De grotere kommen zijn bijvoorbeeld geschikt voor het bewaren van vast, droog of dik-vloeibaar voedsel, of voor het opdienen ervan, waarbij kleinere kommen voor individueel opscheppen, serveren en eten werden gebruikt.

De schouderterrinen, daarentegen, zijn zeer geschikt voor vloeibaar, half-vloeibaar of gemengd vloeibaar en vast voedsel. De schouders hebben meerdere functies: ze verkleinen de kans op morsen, verminderen de kans op verontreiniging en vangen vaste bestanddelen op die niet werden gegeten, zoals gruis, of kleine botjes in soep enz. Schenkgoetjes en tuitjes maken duidelijk dat soms ook vloeistoffen uit deze potten

werden gegoten, maar veel terrines zijn niet geschikt voor schenken, omdat de halzen of conisch zijn of te laag, waardoor de inhoud op de schouder terecht zou komen. In die gevallen kunnen kleine kommen of kleine terrines of kruiken (of lepels van vergankelijk materiaal) gebruikt zijn om de inhoud uit te scheppen. De kleinere terrines en kruiken zijn geschikt om rechtstreeks uit te drinken.

Een tweede groep potten heeft een gezamenlijke functie bij het bewaren, opdienen en drinken van vloeistoffen. Het betreft kraagflesjes, kleine trechterbekers en amforen of grote trechterbekers. De nauwe hals van de kraagfles suggereert dat deze werd gebruikt voor het bewaren van een extract of poeder, dat in verdunde of opgeloste vorm werd gedronken uit een trechterbeker, terwijl een amfoor of grote trechterbeker als karaf voor de verdunner diende. De vaak geprononceerde schouders van de trechterbekers kunnen de onoplosbare bestanddelen hebben opgevangen.

Amforen hebben eveneens een grote variatiebreedte wat afmetingen betreft. Hun primaire functie is die van schenkvat. De grote exemplaren zouden gebruikt kunnen zijn om droog of dik-vloeibaar materiaal te bewaren, maar de diepere vormen met kleine schouders zijn niet geschikt voor een gemengd vast- en vloeibaar inhoud, die bedoeld was om in die vorm geconsumeerd te worden. Ook kan de inhoud niet zo gemakkelijk uitgeschept worden als bij wijdere terrines. Amforen kunnen echter gemakkelijker afgesloten worden, de kleine horizontaal doorboorde oortjes kunnen hierbij dienst hebben gedaan. Kleinere amforen bevatten waarschijnlijk een vloeistof die afgedekt moest worden. Deze potten hebben vaak een dunne wand en hun betrekkelijke breekbaarheid en hun afmetingen lijken erop te wijzen dat ze eerder persoonlijke dan gemeenschappelijke eigendommen waren. Ze zijn geschikt om uit te drinken.

De ondiepe open schalen met rechte wand, soms voorzien van een standing, zijn alleen geschikt voor het tonen of aanbieden van droog

Fig. 1. Een keuze uit het TRB-aardewerkrepertoire om variatie in vorm en grootte te tonen, in chronologische orde (vroeg boven, laat onder).

materiaal dat met de hand bewogen kan worden.

Tenslotte kan nog opgemerkt worden, dat het vaak vrij eenvoudig is om verschillende typen aardewerk niet op basis van kenmerkende scherven te herkennen, maar op grond van versieringen. Dat wijst er eveneens op dat de functie van ieder type als vaststaand werd gezien.

Twee hoofdactiviteiten worden gesuggereerd door de typen en combinaties van typen, namelijk gemeenschappelijk eten en drinken enerzijds en voedseloffers anderzijds. Na de feestmaaltijd werd het aardewerk kennelijk in de grafkelder achtergelaten. Dat kan zijn gebeurd in de vorm van een offer, gevuld met eten of drinken. Maar het kan ook zijn dat Andrew Sherratt gelijk heeft, en dat aardewerk werd achtergelaten na afloop van de plechtigheid, omdat hergebruik in de huishouding als godslasterlijk werd beschouwd.

De afmetingen van de verschillende types pot in de verschillende hunebedden kunnen ver uiteenlopen. Dat doet vermoeden dat de aantallen potten eerder een afspiegeling zijn van het aantal deelnemers aan een bepaalde activiteit, dan dat een bepaalde combinatie van potten gezien

moet worden als onderdeel van een scherp omlijnde ceremonie.

De hoeveelheden aardewerk

Het tweede aspect dat ik noemde was de grote hoeveelheid aardewerk in Noord-Nederland. Aanvankelijk werd ik gefascineerd door die grote hoeveelheden, omdat de Ierse megalietgraven, waarmee ik vertrouwd was, zelden meer dan 20 potten bevatten, en vaak helemaal geen aardewerk. In Glimmen G2 werden bij de opgraving 8000 scherven verzameld, in Diever D52a zelfs 30.000. Hunebedinhoudens van 400, 600, zelfs 1200 potten zijn bekend. Weliswaar zijn aantallen van 150-300 gebruikelijker, maar zelfs die aantallen potten zijn groot vergeleken met megalietgraven elders.

Ondanks een voorbehoud met betrekking tot mogelijke verstoringen, is er een opvallend aantal hunebedden waar de grote afmetingen van de scherven en het aantal complete potten aanduiden dat de kelderinhoud min of meer compleet is, of gereconstrueerd kan worden. Het feit dat voortdurend materiaal aan de kelderinhoud werd toegevoegd, in plaats van regelmatige uitruiming, betekent dat het in de regel mogelijk is om de duur te berekenen van de gebruiksperiode. Het is niet alleen mogelijk de waarschijnlijke bouwdatum en de datering van de laatste begraving te herkennen, maar ook onderbrekingen in het gebruik. De hunebedden Glimmen G2 en Emmeln werden gedurende 500 jaar gebruikt. Andere hunebedden, zoals Exlo D30, Emmen D40 en Annen D8, werden korter gebruikt, in de orde van grootte van 150-300 jaar. Sommige hunebedden schijnen gedurende enige tijd verlaten te zijn geweest, om daarna opnieuw in gebruik te komen. Het is duidelijk dat het vaak langdurige gebruik van deze hunebedden bijdraagt aan de grote aantallen potten die erin werden gevonden.

Neolithische megalietgraven worden traditioneel beschouwd als gemeenschappelijke begraafplaatsen. Op het eerste gezicht lijkt dit te worden ondersteund door de grote hoeveelheden aardewerk in de hunebedden. Als echter de hoeveelheid aardewerk wordt gerelateerd aan de tijd dat een hunebed in gebruik was, ontstaat een heel ander beeld. Als bovendien groepen aarde-

werk gelijktijdig werden achtergelaten, dan zijn activiteiten eens in de 10-15 jaar, of misschien eens per generatie voldoende om de grote aantallen potten te verklaren. Indien deze monumenten echter met grote tussenpauzes gebruikt werden, dan moeten ze niet als gemeenschappelijke begraafplaatsen gezien worden, waar ieder lid van de gemeenschap begraven kon worden, maar als de begraafplaats van slechts een beperkte groep die een speciale behandeling kreeg.

Kwaliteitsverschillen

Daar rest nog de vraag wie deelnam aan deze activiteiten. Het antwoord kan gevonden worden in de kwaliteit van het aardewerk, het derde aspect dat ik in het begin noemde. Het aardewerk in de hunebedden is geen 'speciaal' aardewerk, in de zin van speciaal gemaakt voor de gelegenheid, een bijzondere selectie of voorzien van een bijzondere versiering. Dat blijkt uit de volgende observaties:

- het aardewerk in de hunebedden toont een grote variatie in kwaliteit, waarbij slecht gemaakte, slecht afgewerkte, onzorgvuldig versierde en slecht gebakken exemplaren voorkomen. De grote verscheidenheid aan vormen, en het grootschalig gebruik van versiering verhullen het feit dat die versiering eenvoudig, repeterend en gemakkelijk aan te brengen is;

- het aardewerk uit nederzettingen toont dezelfde mate van versiering als dat uit grafkelders;

- grote voorraadtrechterbekers en tamelijk ruw afgewerkt, onversierd aardewerk komen in de grafkelders voor naast het versierde, fijnere aardewerk;

- speciale vormen zoals kraagflesjes zijn vaak onversierd, en variëren in kwaliteit net zoveel als andere typen.

De groep die waarschijnlijk het meest consequent goed afgewerkt en versierd is, is die van de grotere potten met een opdienfunctie. Dat kan echter het gevolg zijn van het feit dat deze grote potten door meer capabele/ervaren pottenbakkers werden gemaakt. Als prestige gelijkgesteld wordt aan zeldzaamheid en/of tijdroevende vervaardiging, dan is dit aardewerk op zich niet erg prestigieus. Maar anderzijds kun-

nen de hoeveelheden aardewerk die bij elke ceremonie werden gebruikt, wel eens verband houden met prestigieniveaus.

Het idee dat het aardewerk uit de hunebedden op een of andere wijze speciaal is, is daarnaast vooral op het feit gebaseerd dat het beter bewaard is gebleven dan nederzettingaardewerk, en in publicaties gereconstrueerd kan worden tot complete potten, terwijl nederzettingcomplexen in publicaties vaak niet verder komen dan verzamelingen kleine en onaanzienlijke scherven. De grote meerderheid van het aardewerk in deze megalietgraven is echter het dagelijks aardewerk van de gebruikers, en werd noch geselecteerd op kwaliteit, noch op grond van gebruik in een bepaald ritueel.

De neiging bestaat om te denken dat hunebedden altijd op dezelfde wijze zijn gebruikt. Maar de functies die aan de verschillende combinaties van aardewerktypen kunnen worden toegeschreven, tonen, dat het ritueel veranderde gedurende de ruim 500 jaren dat hunebedden in gebruik waren. Het vroegste ritueel bij hunebedden lijkt het gebruik van kleine aantallen voorraadpotten, emmers en kommen te hebben omvat. Dat wijst op offers, waarschijnlijk van voedsel. Zo'n honderd jaar later zijn deze simpele potten vervangen door een serie aardewerktypen die zowel op feesten van groepen mensen, als op offers wijzen. Dat feesten betrof zowel eten als drinken, kennelijk opgediend in gemeenschappelijk vaatwerk en geconsumeerd uit individuele potten. Aardewerk voor offers, serveren, opslag en individuele consumptie zijn alle aanwezig.

Veranderingen in de vorm van de potten tonen aan, dat drinken geleidelijk belangrijker werd, en dat voedsel niet geserveerd werd maar direct vanuit gemeenschappelijke potten werd gegeten. Dat betekent dat of minder mensen betrokken waren bij dit eten, of dat het voedsel op een andere wijze werd bereid, opgediend en gegeten, bijvoorbeeld droog, geroosterd of gebakken in plaats van gestoofd. De amforen die nu algemener worden, zijn wel geschikt om uit te drinken, maar niet voor onderdompelen in en opscheppen van vloeistof uit een terrine. Hun aanwezigheid wijst op het gebruik van reeds aangelengde vloeistof (eerder dan extracten die nog verdund moesten worden), vruchtensappen, aftreksels en gefermenteerde vloeistoffen, die

beschermend moesten worden tegen toetreding van lucht, stof of insecten. In een laat stadium schijnen feestmaaltijden niet meer te zijn gehouden, maar lag de nadruk opnieuw op offers.

Summary

Due to the local soil conditions, the TRB hunebedden in Drenthe contain hardly any traces of actual burials. The large quantities of pottery and its distinct characteristics suggest how these monuments may have been used and how this changed over the centuries of the TRB culture.

Literatuur

Sherrat, A., 1991. Sacred and profane substances: the ritual use of narcotics in later Neolithic Europe. In: P. Garwood, D. Jennings, R. Skeates & J. Toms (eds.), *Sacred and profane. Proceedings of a Conference on archaeology, ritual and religion* (= Oxford Univ. Comm. for Arch., Monograph 32). Oxford, pp. 50-65.